

İsmâ'îl Cürçânî'nin ünlü eseri *Zahîre-i H'arezmşâhî*'nin XVI. yüzyıl Türkçe çevirisi *Kânûn el-'Îlâc ve Şifâ' el-Emrâz li-Küllî Mizâc*'da çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine

Ahmet Acıduman,^{1,*} Şehriyar Şems²

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi ¹Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Doçenti, ²Serbest Çalışan Diş Hekimi

*İletişim: aciduman@medicine.ankara.edu.tr

SUMMARY: Acıduman A, Şems Ş. (Department of Medical History and Ethics, Ankara University Faculty of Medicine, Ankara, Turkey). On pediatrics in *Kanun al-'Îlac ve Shifa' al-Amraz li-Küllî Mizac* (*Canon of Cure and Treatment of Diseases for Each Temperament*), the 16th century Turkish translation of Esmail Jorjani's famous work, *Treasure of Khwarazm Shah*. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2014; 57: 141-160.

Esmail Jorjani, who was one of the famous physicians in the golden age of science and medicine in Islamic geography, included a chapter on pediatrics in his Persian book, *Treasure of Khwarazm Shah*. The *Treasure of Khwarazm Shah* was translated into Turkish by Abu al-Fazl Mehmed Defteri on behalf of grand vizier Rüstem Pasha during the reign of Sultan Süleyman I, the lawgiver. The aims of this study are to present and evaluate the chapters on pediatrics in the above-mentioned work. A Turkish translated copy of *Treasure of Khwarazm Shah*, which is preserved in the İstanbul Süleymaniye Manuscript Library, Nuruosmaniye collection, No.: 3574 (34 Nk 3574), and a Persian copy of *Treasure of Khwarazm Shah*, stored in Edirne Selimiye Manuscript Library, No.: 4721 (22 Sel 4721), were examined in this study. The Turkish text on pediatrics in the Nuruosmaniye collection, No.: 3574, was transliterated into the contemporary Turkish alphabet, and this text was compared to the Persian copy. A text was prepared in contemporary Turkish and presented in the findings section of the article. The section on pediatrics in the *Treasure of Khwarazm Shah* includes chapters on neonatal care, breastfeeding, choosing a nursing mother, weaning, teething, pediatric diseases and their treatments, and care of the child after weaning. The text on pediatrics in *Treasure of Khwarazm Shah* by Jorjani has similarities as well as differences from that contained in the *Canon of Medicine* by Avicenna. The main difference between the two works is that they were written in different languages, despite being written in the same geographic area. While Avicenna preferred Arabic, which was the scientific language of his era, Jorjani chose Persian, which was the native language of the region in which he lived.

Key words: Esmail Jorjani, *Treasure of Khwarazm Shah*, pediatrics, history of medicine.

ÖZET: İslâm coğrafyasında bilim ve tıbbın altın çağı olarak adlandırılan dönemin (900-1100) ünlü hekimlerinden İsmâ'îl Cürçânî *Zahîre-i H'arezmşâhî* adlı Farsça eserinde çocuk sağlığı ve hastalıkları konusunda bir bölüme yer vermiştir. *Zahîre-i H'arezmşâhî* 'nin Türkçe çevirisi Kanuni Sultan Süleyman döneminde ve başvezir Rüstem Paşa adına Ebû'l-Fazl Mehmed Defteri tarafından yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı, adı geçen eserde yer alan çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölümünü sunmak ve değerlendirmektir. Bu çalışma sırasında *Zahîre-i H'arezmşâhî*'nin İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu No: 3574'de (34 Nk 3574) bulunan Türkçe çeviri nüshası ile Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi No: 4721'de (22 Sel 4721) bulunan Farsça nüshası incelenmiştir. Nuruosmaniye Koleksiyonu No: 3574 nüshasında bulunan çocuk sağlığı ve hastalıklarına ait Türkçe metnin çağdaş Türkçe abeceye çevriyazısı yapılmış; bu metin eserin Farsça nüshası ile karşılaştırılmış ve çağdaş Türkçe bir metin hazırlanarak yazının bulgular kısmında sunulmuştur. *Zahîre-i H'arezmşâhî*'nin çocuk sağlığı

ve hastalıkları hakkındaki bölümü yeni doğanın bakımı, bebeğin emzirilmesi, bebek için sütanne seçimi, bebeğin süttten kesilmesi, diş çıkarması, çocuk hastalıkları ve tedavileri ve süttten kestikten sonra çocuğun bakımı konularını içermektedir. Cürcânî'nin *Zahîre-i H'ârezmşâhî*'de çocuk sağlığı ve hastalıkları konusunda yazdıkları İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fî't-Tıbb*'da yazdıkları arasında benzerlikler görüldüğü gibi farklılıklar da bulunmaktadır. İki eser arasındaki en temel farklılık, yazıldıkları coğrafya aynı olmakla birlikte, iki farklı dilde kaleme alınmış olmalarıdır. İbn Sînâ eseri *Kânûn*'da dönemin bilim dili olan Arapçayı tercih ederken, Cürcânî'nin ise *Zahîre*'de yaşadığı coğrafyanın yerel dili olan Farsçayı tercih etmiştir.

Anahtar kelimeler: İsmail Cürcani, *Zahire-i Harezmsahi*, Çocuk sağlığı ve hastalıkları, tıp tarihi.

Tıp tarihinin hemen her döneminde farklı hekimler tarafından yazılan genel tıp eserlerinde çocuk sağlığı ve hastalıkları konusuna yer verildiği gibi, bu konuda müstakil eserler de yazıldığı görülmektedir. İslâm coğrafyasında bilim ve tıbbın altın çağı olarak adlandırılan dönemin (900-1100) önemli hekimlerinden Râzî'nin (865-925) çocuk hastalıkları konusunda *Risâle fî Tıbbî'l-Etfâl* isimli ayrı bir risale yazdığı ve bunun Latinceye çevrildiği bilinmektedir.^{1,2} Yine bu dönemin bir başka önemli hekimi İbn Sînâ'nın (980-1037) *el-Kânûn fî't-Tıbb* adlı ünlü eserinin birinci kitabında çocuk sağlığı ve hastalıkları konusunda ayrı bir bölüm yazdığı görülmektedir.³⁻¹⁰ Bu dönemde Cürcânî de *Zahîre-i H'ârezmşâhî* adlı eserinde çocuk sağlığı ve hastalıkları konusunda bir bölüme yer ayırmıştır.

Cürcânî ve *Zahîre-i H'ârezmşâhî*

Emîr Seyyid İmam Zeynü'd-dîn İsmâ'îl ibn Hasen ibn Muhammed ibn Mahmûd ibn Ahmed Hüseyînî Cürcânî (1042-1137) Cürcan'da doğmuştur. Tıbbî Cürcan'da öğrenen İsmâ'îl Cürcânî Nişabur'da bir süre bulunmuş ve burada 'Abdu'r-rahman ibn 'Ali ibn Ebî Sâdık'tan (995-1077) eğitim almıştır.¹¹⁻¹³ Nişâbûr'da Ahmed ibn Fârûk'un öğrencisi de olan Cürcânî, Ebû'l-Kâsım Kaşîrî'den de İslâm felsefesi üzerine eğitim görmüştür. Nişâbûr'dan ayrıldıktan sonra Merv'e giden İsmâ'îl Cürcânî, 1110 yılında da Merv'den ayrılarak H'ârezm'e Kutbü'd-din Muhammed'in (s. 1096-1128) yanına gitmiştir.^{12,13} Aynı yıl ünlü eseri *Zahîre*'yi tamamlayan ve onu *Zahîre-i H'ârezmşâhî* (*H'ârezmşah'ın Hazinesi*) olarak adlandıran Cürcânî, daha sonra *Zahîre-i H'ârezmşâhî*'yi iki küçük-kitap şeklinde özetlemiş ve *Huffey 'Alâ'î* adını vererek şehzade Atsız'a ithaf etmiştir.¹²

Cürcânî, 1127 yılında Muhammed Kutbü'd-dîn Şâh'ın ölümü ile 'Alâü'd-devle Atsız ibn Kutbü'd-dîn Muhammed, H'ârezmşâh II'nin (s. 1128-1157) hizmetine girmiştir. Cürcânî, H'ârezm'de yıllarca yaşadıktan sonra Selçuklu Sultanı Sencer'in başkenti Merv'e gitmiş ve 1137 yılında vefat etmiştir.^{12,13}

Cürcânî, 'Alâü'd-devle Atsız'ın isteğiyle *Zahîre-i H'ârezmşâhî*'nin *Huffey 'Alâ'î*'den daha ayrıntılı bir özetini *el-Agrâzü't-Tıbbiyye ve'l-Mebâhisü'l-'Alâ'iyye* adıyla yazmıştır.^{12,14} Cürcânî'nin diğer eserleri arasında *er-Risâletü'l-Münebbihe*, *Zübtü'd-Tıbb*, *el-Ecvibetü't-Tıbbiyye*, *et-Tezkiretü'l-Eşrefiyye fî's-Sînâ'ti't-Tıbbiyye* ve *Yâdigâr* bulunmaktadır.¹⁴

Nizâmî-i Arûzî *Çehâr Makâle* adlı eserinde XII. yüzyılda hekim olmak ve tıbbî izlemek için okunması gereken eserler arasında Cürcânî'nin *Zahîre-i H'ârezmşâhî* adlı eserini Râzî'nin *Hâvî*'si, 'Alî bin 'Abbâs'ın *Kâmilu's-Sînâ'a*'sı ve İbn Sînâ'nın *Kânûn*'u gibi kitaplarla birlikte saymaktadır.¹⁵ Ortaçağ İslâm coğrafyasında dönemin "lingua franca"sı Arapça iken, Cürcânî bu geleneği değiştirerek, tıbbî konularda Farsça yazmayı ve Farsça terminoloji kullanmayı tercih etmiştir.¹⁶ *Zahîre-i H'ârezmşâhî*, Farsça yazılmış en eski tıbbî ansiklopedi olarak kabul edilmektedir.^{13,14} Şerefeddin Sabuncuğlu (1383-1468'den sonra) *Zahîre-i H'ârezmşâhî*'nin *Akrabâdîn* adlı 31 bölümlük son kısmını Türkçeye tercüme etmiş ve iki bölüm ekleyerek, 33 bölüm olarak hazırlamıştır.¹⁷ Urduca,¹³ İbranice ve Türkçeye çevrilen *Zahîre-i H'ârezmşâhî*'nin^{12,13} Türkçe çevirisi *Kânûn el-İlâc ve Şifâ' el-Emrâz li-Küllî Mizâc* adıyla¹⁸ Kanuni Sultan Süleyman döneminde ve başvezir Rüstem Paşa adına İdris-i Bidlisî'nin oğlu Ebû'l-Fazl Mehmed Defterî (ö. 1564) tarafından yapılmıştır.^{18,19} Avrupa dillerine çevirisi bulunmayan¹² *Zahîre-i H'ârezmşâhî* 10

kitaptan oluşmaktadır.^{13,19,20}

Gereç ve Yöntem

Bu çalışma sırasında *Zahîre-i H’ârezmîşâhî*’nin İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu No: 3574’de (34 Nk 3574) bulunan *Kânûn el-‘Îlâc ve Şifâ’ el-Emrâz li-Küllî Mizâc* adlı Türkçe çeviri nüshası²¹ (Şekil 1) ile Edirne Selimiye Yazma eser Kütüphanesi No: 4721’de (22 Sel 4721) bulunan Farsça nüshası²² (Şekil 2) incelenmiştir. Çocuk sağlığı ve hastalıklarına ait bölüm *Zahîre-i H’ârezmîşâhî*’nin 3. Kitabının 2. Kısımının 5. makalesi olarak düzenlenmiş olup, Nuruosmaniye Koleksiyonu No: 3574 nüshasında bulunan çocuk sağlığı ve hastalıklarına ait Türkçe metnin (Şekil 3), çağdaş Türkçe abeceye çevriyazısı yapılmış [Ek-1]; çevriyazısı yapılan bu metin eserin Farsça nüshası (Şekil 4) ile karşılaştırılmış ve çağdaş Türkçe bir metin hazırlanarak yazının bulgular kısmında sunulmuştur. On altıncı yüzyıla ait Türkçe çeviri metinde yer almayan, ama Farsça metinde bulunan bazı sözcükler ya da cümleler, Farsçadan çevrilerek ilgili yerlerde ve [...] içerisinde yazının bulgular kısmında sunulan metne eklenmiştir. Türkçe çeviri metinle Farsça metin arasındaki bazı farklılıklar da hazırlanan ve sunulan metinde, dipnotlarla bildirilmiştir. Metinde yer alan ve ilaç olarak kullanılan bitkiler, hayvansal maddeler ile bazı ağırlık ölçülerinin karşılıklarını gösteren bir tablo hazırlanmış olup yazının ekinde [Ek-2] verilmiştir. Bu tablo hazırlanırken *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*,²³ *A Turkish English Lexicon*²⁴ ve *İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü*²⁵ kullanılmıştır. Metin hazırlanırken bu isimlerin ilk kez geçtiği yerlerde (...) içerisinde Türkçe karşılıkları verilmiş, daha sonra bu Türkçe karşılıklar kullanılmıştır. Türkçe karşılıkları olmayan isimler ise metinde olduğu gibi bırakılmıştır.

Bulgular

[Üçüncü kitabın ikinci kısmından] beşinci makale: Çocukların terbiyesinin tedbiri beyanındadır ve bu makale sekiz bölümdür.

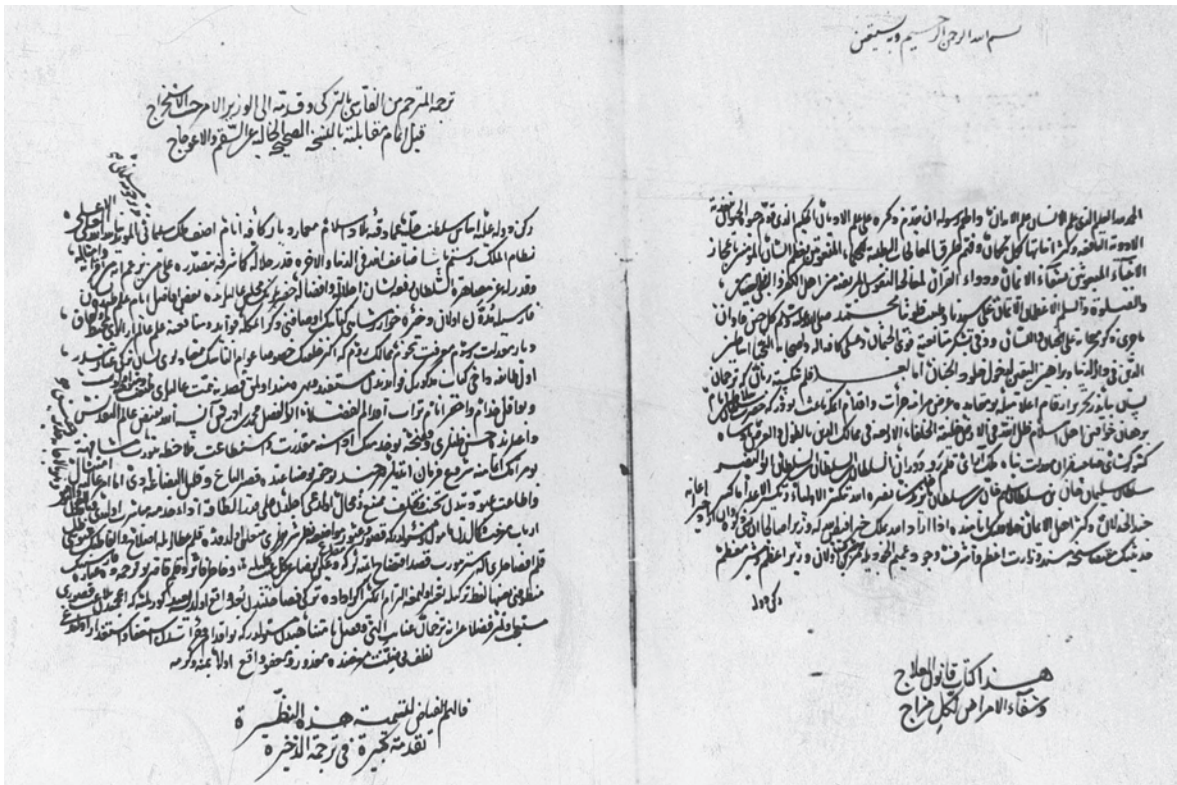
Birinci bölüm: Çocukların göbeğini kesmenin ve yıkamanın ve ovmanın ve uyutmanın tedbiri beyanındadır.

Çocuk anasından ayrıldığında hemen dört parmak miktarı göbeğinden yukarı kessinler ve göbeğini bir güzel bükülmüş yumuşak yün ipliğiyle ortasını bağlasınlar, iyi bağlasınlar ki ağrmasın. Bir bezi

zeytinyağıyla yağlasınlar, onun göbeği üzerine koysunlar. Derler ki zerd-çûbe (zerdeçal), demü’l-ahaveyn (kardeşkanı), enzerût, kemmûn (kimyon), uşne ve mûrd (mersin ağacı), her birisinden eşit dövsünler ve çocuğun göbeği üzerine saçsınlar. Ne hava, ne [de] sert, zararlı olmayan her hangi bir nesne, o çocuğa dokunan her şey ona kaba gelir ve havadan soğukluk bulur, onun için, derisi sert olsun, elbiseler ve hırka ona kabalık etmesin diye, önce onun tedbirini almak gerekir. Tedbirin en iyisi bu şekilde olur: Onu hemen bedeninin derisinin hoşlanacağı sıcaklıkta olan bir ince tuzlu suyla yıkasınlar ve o suyun gözüne, yüzüne, [kulağına, burnuna] ve ağzına erişmesine izin vermesinler. Eğer bu tuzlu su içine azıcık şâdene, summâk (sumak), kust ve hulbe, hepsini ya da hangisi kolay bulunursa pişirmiş olsunlar, çok iyidir. Onun arkasından ılık tatlı ve tuzsuz suyla yıkasınlar. Eğer onun derisi çok bulaşmış olursa ve o yıkamakla temiz olmazsa yine bir defa daha bu tuzlu suyla yıkasınlar. Soğuk havadan korusunlar. Her gün onun yüzünü yavaş bir şekilde temizlesinler. Elini, ayağını ve onun eklemlerini kimildatsınlar ve çeksınler. Her gün eklemlerde ve boynunun etrafında ve uyluğunun dibinde mersin ağacı ve olmuş kızıl gül saçsınlar. Açılınsın diye küçük parmakla onun makatına uyardı versinler. Eğer gaita varsa gidersinler. Onu sarmayı diledikleri her zaman, onun uzuvlarının her birini gerekli olan o şekilde, yavaşça doğrultsunlar. Gözünü ipekle silsinler. Eğer çişsi varsa, dışarı çıksın diye, onun mesanesi üzerine parmak koysunlar. Onu çok aydınlık olmayan bir evde yatırsınlar. Her sabah, akşam verdikleri sütün sindirilmiş olduğunu bilirlerse, onu tatlı ılık suyla yıkasınlar. Ondan sonra yağla yağlasınlar. Erkeği dört aya kadar taze yağla ve dişiye iki aya kadar benefşe (menekşe) yağıyla yağlasınlar. Uyuttukları her zaman onun beşiğini yavaş bir şekilde sallasınlar ve uyusun diye iyi ezgi sedasıyla seslensinler. [O hoş sestten şaşılacak şekilde mutlu olurlar].

Üçüncü kitabın [ikinci kısmının] beşinci makalesinden ikinci bölüm: Emzirmenin ve süt vermenin tedbirindedir.

Eğer ananın sütünün bozulmuş olması sebep değilse, hiç kimsenin sütü ana sütünden daha faydalı değildir, ama bir hafta ya daha fazla, ana, doğurma zahmetinden ve sıkıntının doğduğu o kötü mizaftan huzur bulsun. Eğer bir başka kişi emzirirse doğru olur ve ona o güne kadar süt vermesi gereklidir. Her gün kendisinin sütünü sağsın ve döksün. Bir günde iki defa ya da üç defa emzirsınler. Derece derece süt içmeye başlasın diye önce azıcık azıcık versinler. Süt vermezden önce bir damla bal ya da gül suyunu onun ağzına damlatsınlar, özellikle sabah ve özellikle ilk



Şekil 1. Zahîre-i H'arezşâhî'nin Türkçe çevirisi Kânûn el-İlâc ve Şifâ' el-Emrâz li-Küllî Mizâc'ın başlangıç sayfaları [İsmâ'il Cürçânî. Kânûn el-İlâc ve Şifâ' el-Emrâz li-Küllî Mizâc (Zahîre-i H'arezşâhî'nin Türkçe çevirisi, çeviren: Ebû'l-Fazl Mehmed Deftêrî). İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, No: 3574 (34 Nk 3574) (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda bulunan ve anabilim dalına Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından kazandırılan fotoğraf baskıdan)].

defada ve bir keredede. Birinci günde yumuşak şekeri şîr-i revgan (susamyacı) ile vermelerini söylediler. Süt verdikleri her zaman önce iki üç defa meme ucunu ovsunlar ve sütü dışarı çıkarsınlar. Ondan sonra meme ucunu çocuğun ağzına soksunlar, özellikle sabah ve özellikle süt iyi olmadığında ve başka sütanne ile girmedğinde. Emme kuvvetinden genzi ve boğazı ağırlı olmasın, ona süt emmesinde yardımcı olsun diye memeyi azıcık azıcık sıksınlar. Azıcık ağlamadan önce zaman zaman emzirseler yararlıdır. Tam uyumuş olduğu ve sütün sindirilmiş olduğu her zaman beşiğini bir miktar sallasınlar. Ondan sonra beşikten dışarı çıkarsınlar, [yarı sıcak hoş suyla] yıkasınlar, yağ sürsünler, yine beşiğe koysunlar ve emzirsinler.¹ Bir defa daha beşiğini bir miktar sallasınlar [ve yumuşak, hoş ve yavaş ninni söylesinler ki bu ninni çocuklar için şaşılacak şekilde hoş ve faydalıdır]. Ama birinci sallamanın, jimnastik yerine ve fazlalar onun bedeninden giderilsin diye sonrakinden daha kuvvetli, ikinci sallamanın daha yavaş ve daha az olması gerekir. İki yıldan fazla emzirmesinler.

Üçüncü kitabın [ikinci kısmının] beşinci makalesinden üçüncü bölüm: Sütanne seçmenin beyanındadır.

Sütannenin yaşı yirmi beş yıl ile otuz beş yıl arası olmalıdır. Rengi iyi, göğsü geniş, akıllı, huyu iyi, şişmanlıkta ve zayıflıkta orta olmalıdır. Onun şişmanlığı etten olmalıdır, yağdan olmamalıdır. Memeleri büyüklük ve küçüklükte, yumuşaklık ve sertlikte orta olmalıdır. Onun doğurmasından sütanneliğine kadar kırk gün ya da iki ay geçmesi gerekir. Onun çocuğu erkek olmalıdır ve çocuğu düşük olmamalıdır. Sütü hoş kokulu, hoş tatlı ve ak olmalıdır. Sütün kıvamı orta olmalıdır, şöyle ki onun bir damlası tırnak üzerine durmalıdır, ne çok yoğun olmalı ve ne çok ince olmalıdır. Cinsel ilişki hareketi nedeniyle o sütün mayası rahme meylettigi, süt bozuk ve karışık olduğu için sütannelik zamanında cinsel ilişkiden uzak olması gerekir. Eğer hamile olursa, başka sütanne tedbirini almak gerekir.

Üçüncü kitabın [ikinci kısmının] beşinci makalesinden dördüncü bölüm: Sütannenin sütünün iyiliği, yararsızlığı, azlığı ve çokluğu ve sütannenin tedbiri beyanındadır.

¹ "emzirsinler" Farsça metinde yok.

Sütanne sabah tatlı suyla yıkansın. Eğer banyoya girerse daha iyidir. Banyodan çıktığı gibi elini, ayağını, sırt ve göğsünü mutedil olarak ovsun. Onun yemeği, ondan iyi kan ortaya çıkacak bir yemek olmalıdır. Kaldı ki eğer onun sütü yoğun olursa, onun için püdene (yarpuz) ve sa’terden (zater) buzûrî sikencübîn (ballı sirke) hazırlasınlar. Her sabah ondan bir şerbet içsin. Bir kaç günde bir miktar tuzlu balığı azıcık turpla yesin. Eğer şibitt (dereotu) suyuyla ve ballı sirke ile kusabilirse kussun. Eğer sütannenin mizacı sıcak olursa sade ballı sirke [şerbeti] yesin. İnce şarap yararlıdır. Eğer ballı sirke ve şarabı birbirine karıştırılmış içerse doğrudur. Eğer süt ince olursa, buzağı etiyle herîse, sütle pişmiş olan pirinç ya da buğday ve tatlı şarap² gibi kaba gıdalar yesin. Eğer sütü az olursa, mizacı sıcak olursa soğuk ve yaş gıdalar yesin. Eğer mizacı soğuk olursa nohut suyu yesin. Kalye-i âb-gâme sütü artıran bir hasvdır: Buğday keşki (keşkek) ve arpa keşkeği her birinden yarımşar dirhem, bir dirhem bâdyân tohumu ile üç dirhem ak haşhaş. Taze sütle pişirsinler. Eğer değirmende tutulmuş, dövülmüş küncüdü (susam) şarap içerisinde yıkasınlar ve sıksınlar, o şarabı içerse sütünü artırır. Eğer bir vakıyye miktarı inek yağını şarapla karıştırırlarsa ve içerse, bu işi yapar. Havuç tohumu, bâdyân tohumu, dereotu ve küzber³ de bu işte iyidir. Eğer sütün kokusu hoş gitmezse, reyhânî şarap içsin. İran’da ekilen zerdali, kenger ve ter kokusunu güzel yapan her nesne, ağız kokusu için bu işte yeterlidir [ve bu bâbda nûş-dârû macunu faydalıdır] ve akrabadinde anılmış olsa gerekir. Eğer sütü çok olan bir kadın olursa ve önlenmesini isterse, buğday unu ve bakla ununu gül yağıyla ve gül suyuyla yoğursunlar ve meme üzerine yakı etsinler. Mürdâ-sengi (kurşun oksit) gül yağıyla ezsinler ve sürsünler. Eğer çok ateşli olursa, ispagûl luabıyla sürsünler. Kuzu paçasını mercimek ile ve azıcık kimyonla pişirseler ve yese, sütü önler. Bu merhemlerden bir nesne kullanılması gereken her zaman, orada kapanmasın ve yara olmasın diye, önce memesini süten boşaltsın. Kimyon ve sedâb (sedefotu) sütü alıkoyar.

Üçüncü kitabın [ikinci kısmının] beşinci makalesinden beşinci bölüm: Çocuğu süten vazgeçirmenin tedbiri beyanındadır.

Yaz mevsiminde oğlanı süten kesmek uygunsuzdur, meğer bir zorunlu nedenle. Eğer kesilecek olursa her saat hıyar suyu, kabak suyu, hurfa suyu ve susuzluğu yatıştıran o nesneleri vermeli. Bu önemli (şey) için zamanların en iyisi bahar mevsimidir, sonra sonbahar ya da kış mevsimi. Azar azar süten vazgeçirmek gerekir. Önce hasırları sütle karıştırıp

ve süt serîdini (tirit) onun üzerine, yarı pişmiş yumurtayı⁴ sütle karıştırıp versinler. Sonra süten kessinler. Bu nesnelerle döndürsünler. Turâc göğsüyle ve tavuk pilicinin göğsüyle azar azar gıdalara katarak alıştırsınlar.

Üçüncü kitabın [ikinci kısmının] beşinci makalesinden altıncı bölüm: Diş çıkmasının tedavisinde ve onun tedbiri beyanındadır.

Dişler çıkmaya başlayınca, dişlerin maddesi çözülerek sarf olmasın diye, çok çiğnemek gereken nesneleri vermesinler. Diş kökünün eti üzerine, yumuşasın ve diş kolaylıkla çıksın diye, tâvûs⁵ beyni ya da tavuk yağını sürmek gerekir. Menekşe yağını ılık suyla karıştırırsınlar, baş ve boynunu onunla yağlasınlar. Zaman zaman bir damla yarı sıcak menekşe yağından onun kulağına damlatsınlar. Diş çıktığı zaman ishal, göz ağrısı, kulak kaşınması, dişlerin kökünün etinin şişliği ve boğaz şişliği ortaya çıkar ve her birinin tedavisi sonraki bölümde bildirilmiştir.

Üçüncü kitabın [ikinci kısmının] beşinci makalesinden yedinci bölüm: Çocuklarda olan hastalıkların tedavisi beyanındadır.

Çocuklarda ortaya çıkan her hastalıkta önce sütannenin durumuna ve sütünün durumuna [iyi] baksınlar. Eğer onun sebebi sütannenin durumu ve sütün yararsızlığı olursa önce onun tedbirini alsınlar. Ondan sonra çocuğun tedavisiyle uğraşsınlar. Hipokrat Fusûl (Aforizmalar) kitabında söyler, **diş kökünün etinin şişi** üzerine yavaşça parmak koysunlar ve menekşe yağı ya da zeytinyağı ya da bâbüne (papatya) yağı ya da dereotu yağını bal ile birbirine karıştırırsınlar ve sürsünler. **İshal:** Her ne zaman diş çıktığında ishal ortaya çıkarsa ve eğer haddini aşarsa tedaviyle uğraşmak gerekir. Kimyon, anîsûn (anason) ve kerefs (kereviz) tohumunu bir kadeh içerisinde ısıtsınlar ve onun karnı üstüne koysunlar ya da soyulmuş dariyı sirke ile pişirsinler ve onun karnı üzerine yakı etsinler. Kimyon ve kızıl güllü dövsünler ve sirke ile yoğursunlar ve sürsünler. Eğer gerek olursa yarım dâng ya da bir dâng miktarı tavşanın peynir mayasını⁶ [ki Arapçada enfêha derler] soğuk suda eritsinler ve versinler. Süt onun midesinde peynir mayasının kuvvetiyle bağlanacağı için bir gün süt vermesinler. Süt yerine yarı pişmiş yumurta versinler. Eğer pisteden (fıstık) ya da [badem içinden] ya da ekmeğin içinden hasv yaparlarsa doğru olur. **Kabızlık için:** Her ne zaman onun tabiatı [kuru ve] sertse sığır ödünü göbeği üzerine sürsünler. Sıcak suyu yağla karıştırıp karnına yavaşça sürsünler. Şekerden ve tuzdan fitiller koysunlar. Bu konuda sıçanın tersi yeterli fitildir.

⁴ Farsça metinde “yarı-pişmiş tavuk hayası”

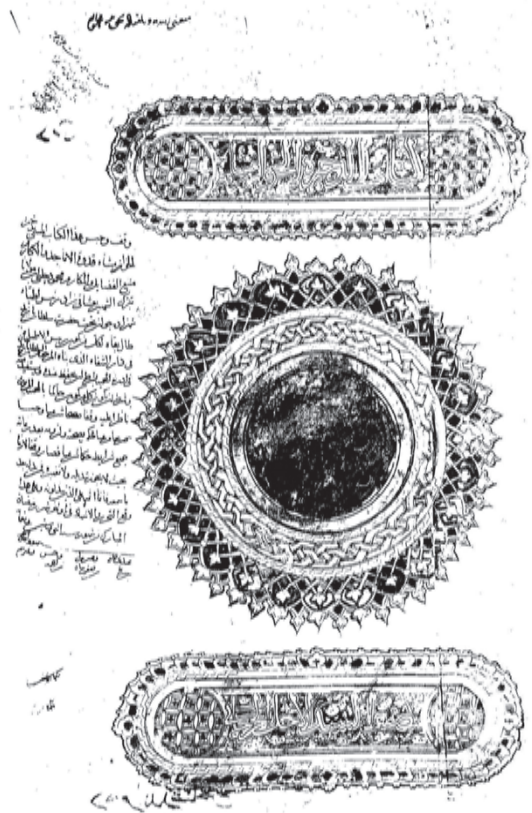
⁵ Farsça metinde “tavşan”

⁶ Farsça metinde “tavşan mayasının sütü”

² Farsça metinde “tatlı şarap” yok.

³ Farsça metinde “cezir”

Spazm/Konvulsiyon: Çoğunlukla şişman çocuklarda olur, özellikle tabiatı kuru olursa. Diş çıkacak zamanda da olur. Onun organlarını, eklemlerini süsen yağıyla ya da dereotu yağıyla yarı sıcak yağlasınlar ve tabiatı yumuşatmanın tedbirini yapsınlar. Eğer kuruluştan olduğu sanılırsa ılık menekşe yağını başına sürsünler, onun organlarını yağlasınlar. **Öksürük ve nezle:** Sıcak suyu onun başına çok dövsünler. Kesîrâ, ayva çekirdeği ve badem içini dövsünler ve cülâbla (gül suyu) yoğursunlar, azıcık azıcık versinler. Eğer nemli olursa, kussun diye yavaşça parmağı dilinin köküne yapıştırınsınlar. **Seste hırıltı:** Ketan tohumunu değirmende dövsünler ve bal ile yoğursunlar. Azıcık azıcık versinler. Yarı sıcak ballı suyu damla damla onun ağzına damlatsınlar. İki kulağının dibini zeytinyağıyla yağlasınlar. Kusması için uğraşınsınlar. **Aksırık:** Kuru bâdrâcu ezsinler ve onun burnuna üflesinler [iyidir]. **Ağızda kabarcıklar olmak:** Bu üç çeşit olur: Kızıl, ak ve siyah. Ama eğer kızıl olursa menekşe, kızıl gül, [kuru kişniş] ki sûde⁷ yani dövülmüş olsun, yeterli olur. Eğer sumak, kızıl gül ve kuru kişniş her birinden bir parça, za'ferân (safran) yarım parça, gül yağı ve saf mumdan yapılmış olan dövülmüş ve elenmiş⁸ mum-revgan (mum yağı) içinde yoğursunlar ve sürsünler. Eğer şarapla harbakı⁹ (çöpleme) yıkarlar ve azıcık ona verirlerse yararı vardır. Gûre (koruk) şarabı çok yararlıdır. Mercimek unu, tabâşîr ve kebab yapılmış kuru kişniş ve azıcık kâfurı onun ağzına serpsinler. Süt vermesinler. Süt yerine keşk-âb ve badem yağından bir hasv versinler. Eğer ak olursa âb-gâme ile yıkasınlar. Ballı su da çok uygundur ya da gül-nâr, nar kabı, sumak ve zerdeçal [her birinden altı dirhem ağırlığında, mâzû (mazi) dört dirhem ağırlığında, şebb-i Yemânî (Yemen şapı) iki dirhem ağırlığında] hepsini ezsinler ve serpsinler. Salya onun ağzından gitsin ve boğazına ilaç inmesin diye, çocuğu el üstünde başını önüne tutsunlar. Eğer mazi ve kızıl gül her birinden bir parça, safran yarım parça, mum yağı ile yoğururlar ve sürerlerse, yararlıdır. Eğer mum yağının yerine bal yaparlarsa doğrudur. Eğer siyah olursa kurtuluş az olur. Ölüm korkusu varsa onu 'inebü's-sa'leb (tilki üzümü) suyuyla ve yaş kişniş suyuyla mum yağı ile merhem gibi olana kadar havan içerisinde ezsinler ve sürsünler. Eğer bu yaralar dil ve diş kökünde olursa tuzlu balığı yakınsınlar ve onun külünü serpsinler. **Kulaktan irin ve pislik sürülmek:** Azıcık Yemen şapı ya da safran ya da natrûn tutsunlar, üzüm şarabıyla ve bal ile karıştırınsınlar ve yoğursunlar. Yünden bir fitili onunla ıslatsınlar ve [yarı sıcak yapıp] kulak içerisine koysunlar [ve eğer Yemen şapını sadece 'afs şarabı ile



Şekil 2. Zahîre-i H'arezmsâhî'nin Edirne, Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi No: 4721'de bulunan (22 Sel 4721) nüshasının kapak sayfası [Seyyid İsmâ'il b. Hüseyin Cürçânî. Zahîre-i H'arezmsâhî. Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi No: 4721 (22 Sel 4721) (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda bulunan ve anabilim dalına Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından kazandırılan fotoğraf baskıdan)].

yani o şarap ki yaranın ağzını büzer, ezsinler ve bununla fitili ıslatsınlar ve kulağının içine koysunlar] yararlı olur. **Eğer rutubet geldiğinden kulak ağrırsa:** Beyaz göz damlasını kadınların sütüyle ezsinler ve içerisine damlatsınlar. Bu göz damlası Tedaviler kitabında göz ağrısı tedavisinde bildirilmiştir. Yarı sıcak gül yağını kulağa damlatmak yararlıdır. **Eğer ağrı yellerden olursa:** huzaz,¹⁰ zater, mür, ebhel, kaya tuzu yağ içerisinde kaynatınsınlar ve damlatsınlar, [yararlıdır]. **Menenjit:** Bu bir hastalıktır, buna hûşâ derler. O beynin örtüsünde ortaya çıkan sıcak bir şiştir. Bu hastalığın belirtisi budur ki beynin yeri aşağı oturmuş gibi olur. Ağrı göze ve boğaza iner. Göz ve bütün beden sararır. Hıyâr ve tilki üzümü ile yaş kabak yontsunlar, baklatü'l-hımka (semizotu) suyu, yaş kişniş suyu, gül yağı ve birkaç damla sirkeyi birbirine karıştırınsınlar ve onun başına koysunlar. Eğer bu nesneleri bulamazlarsa tavuk yumurtasının akını

⁷ Farsça metinde yok.

⁸ Farsça metinde "pişirilmiş"

⁹ Farsça metinde "hartût"

¹⁰ Farsça metinde "hummis"



Şekil 3. Zahîre-i H'arezmsâhi'nin Türkçe çevirisi Kânûn el-‘Îlâc ve Şifâ’ el-Emrâz li-Küllî Mizâc'da çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine olan bölümün başlangıç sayfası [İsmâ'il Cürçânî. Kânûn el-‘Îlâc ve Şifâ’ el-Emrâz li-Küllî Mizâc (Zahîre-i H'arezmsâhi'nin Türkçe çevirisi, çeviren: Ebû'l-Fazl Mehmed Defteri). İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, No: 3574 (34 Nk 3574) (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda bulunan ve anabilim dalına Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından kazandırılan fotoğraf baskıdan)].

gül yağıyla karıştırırsınlar ve yakı etsinler, [yararlıdır]. **Gözde ak olması:** Tilki üzümü suyunu içine sürsünler. **Göz evinin kalkması:** Huzazı sütle ezsinler ve gözün arkasına sürsünler. Papatyayı suda kaynatırsınlar, onun başını ve gözünü onunla yıkasınlar. **Göz kapağının kalınlığı:** Bir hastalıktır ki göz kapaklarının kenarı kalın olur. Yine tilki üzümü suyunu sürsünler, iyi olur. **Karın burulmak:** Ilık¹¹ su ve zeytinyağını azıcık tuzla karıştırırsınlar, sığır mesanesine koysunlar ve onun karnı üzerine koysunlar. **Göbeğin dışarı kalkması:** Nân-h'ah dövsünler ve yumurtanın akıyla yoğursunlar ve sürsünler. **Göbek şişi:** Kurşun oksit, isfidâc (üstübeç), huzaz ve mâmîsâ şiyâfını yaş kişniş suyuyla ezsinler ve sürsünler. **Karın kurdu:** Eğer kurt uzun olursa onun karnına efsentîn-i rumi, biringi kâbulî, sığır ödü ve hanzal şahmından bir yakı



Şekil 4. Zahîre-i H'arezmsâhi'nin Edirne, Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi No: 4721'de bulunan (22 Sel 4721) nüshasında çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine olan bölümün başlangıç sayfası [Seyyid İsmâ'il b. Hüseyin Cürçânî. Zahîre-i H'arezmsâhi. Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi No: 4721 (22 Sel 4721) (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda bulunan ve anabilim dalına Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından kazandırılan fotoğraf baskıdan)].

yapsınlar. Eğer azıcık şîhi (pelin) hurmayla ve Hindistan cevizi versinler uygundur.¹² Eğer pelin suyunu sütle karıştırırlar ve verirlerse, uygundur. Eğer kurt ufak olursa şeftali [ki Arapçada hûh derler] yaprağını ve çekirdeğinin içini dövsünler, fitiller hazırlasınlar, siyahı yağlasınlar ve koysunlar. **Makatin dışarı çıkması:** Mazı, nar kabuğu, mürd, gül-nâr ve Yemen şapını suda kaynatırsınlar ve çocuğu o su içinde oturtsunlar, [yararlıdır]. **Soğuktan [olan] dizanteri:** Kimyonu dövsünler, eski inek yağıyla yoğursunlar, soğuk su içinde eritsinler ve versinler. Bir tane bütün sarımsağı fitilı yapınlar. **Çocukların yeli:** Zater, kunduz hayası ve kimyonu birlikte dövsünler ve bir habbe miktarında versinler. **Mide zayıflığı:** Meybe şarabı versinler ya da ayva suyunu bir miktar karanfîl ve azıcık şeker[le versinler]. **Hıçkırık:** Bir habbe ağırlığında kunduz hayasını tamamen eritsinler ve versinler. Dizanterinin tedavisi

¹¹ Farsça metinde "sıcak"

¹² Farsça metinde bu cümle yok.

ki bildirildi, yararı vardır. **Kusmak:** Fıstığın sert kabuğunun üstündeki kabını ezsinler ve elma ya da ayva suyunda versinler. Eğer yarım dâng elenmiş karanfili [elma ya da] ayva suyuyla verilerse yararı vardır. Yarpuz şarabı ve nar şarabı yararlıdır. Eğer gerek olursa şekerden, sandal, kızıl gül, ham ‘ûd ve akâkiyâdan yakı hazırlasınlar ve onun midesi üzerine koysunlar. Eğer kusma balgam[i] olursa azıcık yabani yarpuzu nane şarabı içinde versinler. **Uykusuzluk:** Azıcık ak haşhaş ve onun tohumunu¹³ ve marul tohumunu şekerle dövsünler ve versinler.¹⁴ Kabak yağı ya da menekşe yağını burnu üstüne sürsünler.¹⁵ Marul yağının da bu konuda yararı vardır. Sütanneye bu nesnelerden versinler ve maruldan kalye yapsınlar. **Uykuda korkmak:** Sütanneye yumuşak gıdalar versinler. Çocuğa süt verdikten sonra, bir miktar onun midesinin ağzından aşağı inene kadar, bir saat uyanık tutsunlar. Ondan sonra uyutsunlar. Sabah bir parmak balı azıcık kimyonla ve zaterle onun ağzına koysunlar. Sütannenin de gıdasına zater, kimyon ve merzengûş (mercanköşk) katsınlar. Çocuğa gıyâst¹⁶ macunu ve mâ-i asfer-i selîmi azıcık versinler. **Yaralar ve sivilceler:** Mürd, kızıl gül ve ılgın dallarını küçük¹⁶ yaprağıyla, suda kaynatsınlar ve o durumları onunla yıkasınlar. Önce yara olur. Kurşun oksit, üstübeç ve gül yağını ezsinler ve sürsünler. **Sarılık:** [Menekşe], nilüfer, arpa keşki ve kabağı suda kaynatsınlar. Onu o su içerisine oturtsunlar ve onunla yıkasınlar. Yağı ondan uzak tutsunlar. Sütanneye helile pişmiş [yani sarı helile pişmiş; akrâbâdinde bu pişmişten bahsedilmiştir] versinler. Çocuğa nar suyu ve keşk-âb versinler. [Sütanneye fazla tuzlu olmayan yumuşak yemekler versinler; tuzlu ve kötü yemeklerden perhiz eylesinler. Fakat sıcak kötü mizaç ki çocuklarda ortaya çıkar, bu konuda sütannenin mizacına tedbir almak gerekir]. Hıyar suyu, hurfa tohumu suyunu tabâşîrle versinler. Eğer gerek olursa kâfur yapsınlar. Bid (söğüt ağacı) suyunu, hurfa yaprağı suyunu, bağ çubuğu suyunu ve gül yağını göğüs ve midesi üzerine koysunlar. Eğer terlemesine gerek olursa, yaş kamışı dövsünler, sıksınlar ve onun suyunu sürsünler. Başının ortasını ve ayaklarını onunla ıslatsınlar ve onu terleyene kadar bir giysiyle örtünler.

Üçüncü kitabın [ikinci kısmının] beşinci makalesinden sekizinci bölüm: Süt emdikten sonra çocuğu beslemenin tedbiri beyanındadır.

Çocuğun konuşmaya başlamasının zamanı gelince onunla, dil üzerine hafif olan [ve hoş gelen] o

sözlerle konuşsunlar ve ona öğretsinler. Eğer geç söz söylemeye başlarsa, her sabah bir parmak balı bir miktar tuzla dilinin altına sürsünler. Salya gitsin diye başını önüne tutsunlar. Gıdalarda kimyon ve zater ve buna benzer o nesneleri kullansınlar. Kaba gıdaları ondan uzak tutsunlar. Onun huyunu ve onun alışkanlığını düşünsünler. Nesnelerden ona hoş gelen, ona vermesi mümkün olan ve onun önüne koymaya yarar olanı onun önüne getirsınlar ve versinler. Ona hoş gelmeyen her nesneyi, huyu hoş olana kadar, önünden uzaklaştırsınlar. O da uygun olana kadar onunla uygunluk etsinler. Sağlıklı kalması için onu öfkeden ve kederden korusunlar ve yüzünü buruşturmasına izin vermesinler. Kötü mizaç nedeni ile insanın huyu değiştiği ve bir diğer huy sebebi ile mizaç da değiştiği için, şöyle ki üçüncü makalede¹⁷ nefsanî hastalık alametlerinin tedbirinde anılmıştır, çok yemek yemeyi alışkanlık edinmesine izin vermesinler. Onun önüne yemeği çok koymasınlar, gözü dolsun ve gönlü doysun diye az versinler. Onun böbreğinde taş ve kum olmasın diye, bulanık su ve kaba yiyecekleri ondan uzak tutsunlar. Bir kaç günde bir miktar kavun çekirdeğini, hıyar tohumunu ve azıcık bâdyân tohumunu şekerle dövsünler ve yesin diye versinler. Sabahleyin uykudan kalktığında bir miktar oynaması için salıversinler. Ondan sonra azıcık yemek versinler ve yine uyusun diye meşgul etsinler. Hiçbir çocuğa hiçbir zaman, her ne olursa olsun şarap vermesinler. Tatlı sıcak sudan başkasıyla onu yıkamasınlar ve soğuk su onun vücudunu uzamaktan alıkoyacağı için soğuk suyu ondan uzak tutsunlar.

Değerlendirme

Zahîre-i H’ârezmşâhî’nin çocuk sağlığı ve hastalıkları hakkındaki bölümü önce yeni doğanın bakımı ve beslenmesi ile onun fizyolojik gereksinimlerin karşılanması için yapılması gerekenlerin açıklaması ile başlamaktadır. Yazdchi ve arkadaşları²⁶ Cürçânî’nin Zahîre-i H’ârezmşâhî’de bu konuda yazdıklarını değerlendirdikleri çalışmalarında, bebeğin erken dönemde tuzlu suyla yıkanması ve göbek kordonunun yakın olarak kesilmesi dışında, yeni doğanın bakımında Cürçânî tarafından öne sürülen tedbirlerin çağdaş literatür tarafından da yansıtıldığını bildirmişlerdir. Çocuğun anne sütüyle beslenmesi konusuyla yazısına devam eden Cürçânî, aksi bir durum olmadığı sürece, hiçbir şeyin anne sütünden daha faydalı olmadığını bildirmekte, anne memesıyla çocuğun nasıl besleneceğini tanımlamakta ve emzirme süresinin de iki yılı aşmaması gerektiği uyarısını yapmaktadır. Anne sütünün yararları, bebeğin

¹³ Farsça metinde “onun tohumunu” yok.

¹⁴ Farsça metinde “ve versinler” yok, cümle devam ediyor.

¹⁵ Farsça metinde “burnu üstüne sürsünler” yerine “başına koysunlar” yazmaktadır.

¹⁶ Türkçe metinde bu kelimenin karşılığı “ıdhr” olarak yazılı olup, bu kelimenin anlamına araştırmamız sırasında ulaşamamıştır. Farsça metinde ise “hurd” olarak yazılı olup, “küçük” anlamına gelmektedir.

¹⁷ Farsça metinde “üçüncü makalede” yerine “bundan önce”.

altı ay süre ile yalnızca anne sütüyle beslenmesi gerektiği ve bundan sonra ek besinlere geçilerek, iki yıl ya da fazla emzirilmesi halen kabul edilen görüştür.²⁷ Bebeğin iki yıl süre ile emzirilmesi önerisi İbn Sînâ’nın *Kânûn*’unda bulunduğu gibi *Kur’an-ı Kerim*’de de yer almaktadır.⁷ Bakara Sûresi’nin 233. Âyetinde¹⁸ bu süre iki yıl olarak verilirken, Ahkâf Sûresi’nin 15. Âyet’inde¹⁹ gebelikte birlikte süten kesilme süresi 30 ay olarak bildirilmektedir.²⁸ Sütannede bulunması gereken özellikler, sütannenin sütünün özellikleri ile sütünün azlığı ve çokluğu konusunda yapılacaklar da bir başlık altında ele alınmıştır. Cürcânî’nin çocuğun hangi mevsimde ve nasıl süten kesileceği konusunda bilgi verdiği bir bölümden sonra, diş çıkarma döneminde yapılacaklar bir başka başlık altında ele alınmaktadır. Yine bebeklik ve çocukluk döneminde karşılaşılan hastalıkların ve tedavilerinin yer aldığı bölümün diğer bölümlere göre oldukça uzun olduğu görülmektedir. Cürcânî *Zahîre-i H’arezmsâhî*’de çocuk hastalıklarını ele aldığı bölümün girişinde Hippokrates’e (MÖ. 460-370) ve *Aforizmalar*’ına atıfta bulunmaktadır. Hippokrates *Aforizmalar*’ının 3. Bölümünde çocuk hastalıklarına yer vermiş, bu konuda kısa açıklamalarda bulunmuştur. 24. Aforizma’da yeni doğan ve bebeklik döneminde görülen hastalıklar arasında aftlar, kusma, öksürükler, uykusuzluk, korkular, göbek iltihabı ve kulaktan sulu akıntılar sayılmaktadır. 25. Aforizma ise diş çıkarma döneminde çocuklarda görülen hastalıkları bildirmektedir: diş etlerinin kaşınması, hummalar, konvülsiyonlar, özellikle şişman ve kabız bağırsakları olanlarda ishal, özellikle köpek dişi çıkarken. 26. Aforizma ise daha büyük çocuklarda bademcik tutulmaları, oksiput yakınındaki vertebralarda omurganın içeri doğru eğilmesi, astım, taş, yuvarlak kurtlar, askaritler, et beni, satyriasmus, sıraca ve diğer şişliklerin, fakat özellikle yukarıda bildirilenlerin görüldüğünü bildirmektedir. Daha büyük olup, erişkinlik sınırında olan çocuklarda ise bu sayılanların pek çoğu ile bunlardan başka daha kronik hastalıklar ve burun kanamasının görüldüğü 27. Aforizma’da bildirilmektedir. 28. Aforizma’da çocuk hastalıklarında kararın çoğunlukla 40 günde verildiği, bununla birlikte haklarında karar verilmesi için yedi ay, yedi sene hatta bazen buluş çağına kadar beklenmesi gereken hastalıklar olduğu hakkında bilgi

vardır. Konuyla ilgili 29. Aforizma’da ise hemoptizi/kan tükürme, akut hummalar, epilepsi ve diğer hastalıklar, ama özellikle adı sayılanların görüldüğü bildirilmektedir.^{29,30} Cürcânî’nin çocuk hastalıkları başlığı altında saydığı hastalıklar İbn Sînâ’nın bu konuda yazdıklarıyla oldukça koşut olup, bu bölümde hastalıkların yanı sıra semptomların da hastalık olarak sayıldığı görülmektedir. Bu hastalıkların/semptomların bir kısmının Hippokrates’in *Aforizmalar*’ında saydığı hastalıklar/semptomlarla da koşutluk gösterdiği fark edilmektedir. Cürcânî, İbn Sînâ’nın bahsettiği hidrosefali, hummalar, boğazda şişlik ve pişik gibi konuları ele almamış, buna karşılık İbn Sînâ’da olmayan sarılık konusunu bu bölüme eklemiştir. Bir başka nokta ise İbn Sînâ’da “‘utâs”, Cürcânî’de ise “tişnegî” olarak adlandırılan hastalıkların tanımlarının farklı olmasıdır. İbn Sînâ bu hastalığı “beynin sıcak şişliği” olarak tanımlarken, Cürcânî ise “beyin örtüsünün sıcak şişliği” olarak tanımlamaktadır ki bunlar sırasıyla “ensefalit” ve “menenjit” olarak adlandırdığımız hastalıklara karşı gelmektedir. İbn Sînâ ile Cürcânî’nin çocuk hastalıkları başlığı altında ele aldıkları hastalıklar bir tablo halinde karşılaştırılmıştır (Ek-3). Çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili son bölümde ise çocuk konuşmaya başladığında eğer geç konuşursa bu durumun çözülmesi için neler yapılması gerektiği, çocukların nasıl besleneceği, uyku ve oyun zamanları, içeceklerinin neler olması gerektiği, çocuğa banyo yaptırılırken suyun nasıl olması gerektiği gibi konularda bilgi verilmektedir.

Cürcânî’nin *Zahîre-i H’arezmsâhî*’de çocuk sağlığı ve hastalıkları konusunda yazdıkları^{21,22} İbn Sînâ’nın *el-Kânûn fî’t-Tıbb*’da yazdıkları^{4,5,10} arasında benzerlikler görüldüğü gibi farklılıklar da bulunmaktadır. İki eser arasındaki en önemli farklılık, yazıldıkları coğrafya aynı olmakla birlikte, iki farklı dilde kaleme alınmış olmalarıdır. İbn Sînâ eseri *Kânûn*’da dönemin bilim dili olan Arapçayı tercih ederken, Cürcânî’nin ise *Zahîre*’de yaşadığı coğrafyanın yerel dili olan Farsçayı tercih ettiği görülmektedir. O dönemde bir eserin Arapça yazılmış olması, o eserin Arapça konuşulan ya da İslâm egemenliği altında bulunan pek çok ülkede ve özellikle bilim çevrelerinde hızlı bir şekilde ulaşılabilir olmasını sağladığı³¹ bilinen bir gerçekliktir. Daha sonra Arapça olan pek çok eserin de Avrupa’da dönemin bilimsel

¹⁸ “Emzirmeyi tamamlamak isteyenler için-anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler.” 2. Bakara Sûresi, 233. Âyetten.²⁸

¹⁹ “...Onun (anne karında) taşınması ve süten kesilme süresi (toplam olarak) otuz aydır...” 46. Ahkâf Sûresi, 15. Âyetten.²⁸

dili olan Latinceye çevrildiği³¹ düşünülürse, bu tür eserlerin evrensellik³¹ de kazandıkları söz konusu edilebilir. Bununla birlikte bu gerçeklik, bu tür eserlerin Arapça ya da Latince bilmeyen halk kitleleri tarafından geniş anlamda kullanmasını da engellemiş olabilir. Öte yandan Cürcânî'nin *Zahîre-i H'arezmşâhî*'de görülen yerel dille yazma girişimi ise bu eserin, yazıldığı coğrafyada hemen herkes tarafından ulaşılabilir olmasına olanak sağlarken, evrensel olmasını engellemiş görünmektedir. *Zahîre-i H'arezmşâhî*'nin yazıldığı coğrafyaya yakın olan ülkelerin dillerine çevrilirken,^{12,13} Batı dillerine çevrilmemiş olması¹² belki de bu söylenenlere bir kanıt olarak ileri sürülebilir. Cürcânî'nin eserini Farsça yazması, Avrupa'da örnekleri Paracelsus ve Paré ile görülen³¹ ulusal dille yazma girişiminin ilk örneklerinden birisi olarak da değerlendirilebilir.

Zahîre-i H'arezmşâhî ilginç bir şekilde *el-Kânûn fî't-Tıbb*'dan daha önce Türkçeye çevrilmiştir. Önce Sabuncuğlu Şerefeddin eserin 10. Kitabını Türkçeye çevirmiş,¹⁷ sonrasında ise XVI. Yüzyılda eserin tamamı Türkçeye çevrilmiştir.^{18,19} *el-Kânûn*'un Türkçeye çevrilmesi ise XVIII. Yüzyıldadır.³² Bu eserlerin Türkçeye çevrilmiş olması, bu Türkçe çevirilerin yaygın olarak kullanıldığını gösterir mi sorusunu gündeme getirmektedir. Eğer bu Türkçe çevirilerin kopya sayısı ve bu kopyaların Türkiye'nin çeşitli kütüphanelerinde bulunması gibi ölçütler bu soruya bir yanıt gibi kabul edilecek olursa, *Zahîre-i H'arezmşâhî*'nin Türkçe çeviri nüshalarının sayısının azlığı^{18,33} bunun pek de böyle olmadığını göstermektedir. Aslında benzer durum, Ünver'in çalışmasının da açığa koyduğu gibi,³² *el-Kânûn fî't-Tıbb*'ın Türkçe çevirileri için de geçerlidir. Eğer kopya sayısı ve yer aldığı kütüphaneler göz önünde bulundurulacaksa, bu topraklar üzerinde *Zahîre-i H'arezmşâhî*'nin Farsça³³ ve *el-Kânûn fî't-Tıbb*'ın da Arapça asıllarının³³ kullanımının tercih edildiğini söylemek mümkün olacaktır.

KAYNAKLAR

1. Radbill SX. The first treatise on pediatrics. Am J Dis Child 1971; 122: 369-376.
2. Ağırakça A. İslâm Tıp Tarihi, Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar. İstanbul: Çağdaş Basın Yayın Ltd. Şti., 2004: 176-177.
3. Çambel P. İbni Sina'da çocuklar ve kadınlara dair. Poliklinik 1937; 5: 13-17.
4. Avicenna. A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna, Incorporating a Translation of the First Book by Gruner OC, reprinted. New York: AMS Press, 1973: 363-380.
5. Shah MH. The General Principles of Avicenna's Canon of Medicine. Karachi: Naveed Clinic, 1966: 284-299.
6. Yurdakök M. Çocuk hekimi olarak İbni Sina. Ankara Tıp Bülteni (Journal of Ankara Medical School) 1983; (Suppl): 55-58.
7. Yurdakök M. İbni Sînâ ve bebek bakımı. İçinde: Uluslararası İbni Sînâ Sempozyumu Bildirileri 17-20 Ağustos 1983, Milli Kütüphane-Ankara. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kütüphane Yayınları, 1984: 425-432.
8. Dilmen U. İbni Sînâ ve çocuk hastalıkları. İçinde: Uluslararası İbni Sînâ Sempozyumu Bildirileri 17-20 Ağustos 1983, Milli Kütüphane-Ankara. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kütüphane Yayınları, 1984: 569-573.
9. Hasanoğlu A. Çocuk hekimliğinde İbni Sina. İçinde: Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen "İbni Sina" Kongresi Tebliğleri, 14 Mart 1984, Kayseri. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1984: 75-78.
10. İbn-i Sînâ. El-Kânûn fî't-Tıbb, Birinci kitap, Türkçeye çeviren: Kâhya E. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 1995: 229-242.
11. Shoja MM, Tubbs RS. The history of anatomy in Persia. J Anat 2007; 210: 359-378.
12. Tadjbakhsh H. Sayyed Esma'il Jorjani, founder of Persian medicine. J Vet Res 2007; 62: 131-140.
13. Shoja MM, Tubbs RS, Ardalán MR, et al. Anatomy of the cranial nerves in Medieval Persian Literature: Esmail Jorjani (AD 1042-1137) and the Treasure of the Khwarazm Shah. Neurosurgery 2007; 61: 1325-1331.
14. Doğruyol H. Cürcânî, İsmâil b. Hasan. İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993: 133-134.
15. Nizamî Aruzî. Tıb İlmi ve Meşhur Hekimlerin Mahareti, hazırlayan: Ünver AS. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1936: 17, 44.
16. Zarshenas MM, Zargaran A, Abolhassanzadeh Z, Vessal K. Jorjani (1042-1137). J Neurol 2012; 259: 2764-2765.
17. Süveren K, Uzel İ. İlk Türkçe tıp yazmalarına genel bir bakış. Tıp Tarihi Araştırmaları 1988; 2: 126-142.
18. İhsanoğlu E (ed). Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, 1. Cilt, hazırlayanlar: İhsanoğlu E, Şeşen R, Bekar MS, Gündüz G, Bulut V. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2008: 144-145.
19. Uzluk FN. Edirne kitaplığındaki tıp yazmaları. İçinde: Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı, 2. Baskı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993: 321-336.
20. Uzluk FN. Zahir-i Harzemşahi "Trésor du roi du Hwarzm". Dirim 1967; 42: 134-137.

21. İsmâ‘îl Cürcânî. Kânûn el-‘İlâc ve Şifâ’ el-Emrâz li-Küllî Mizâc (Zahîre-i H‘arezmşâhî’nin Türkçe çevirisi, çeviren: Ebû‘l-Fazl Mehmed Defteri). İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, No: 3574 (34 Nk 3574) [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı’nda bulunan ve Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından anabilim dalına kazandırılan fotoğraf baskı].
22. Seyyid İsmâ‘îl b. Hüseyin Cürcânî.. Zahîre-i H‘arezmşâhî. Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi No: 4721 (22 Sel 4721) [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı’nda bulunan ve anabilim dalına Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından kazandırılan fotoğraf baskı].
23. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Eski ve Yeni Harflerle, yayına hazırlayan: Güneşal AS, 18. baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2001.
24. Redhouse JW. A Turkish and English Lexicon, New impression. Beirut: Librairie du Liban, 1996.
25. Avery R, Bezmez S, Edmonds AG, Yaylalı M (eds). İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü/Redhouse English-Turkish Dictionary, Seventh edition. İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1980.
26. Yazdchi M, Hosseini SF, Ghabili K, et al. Neonatal care and breastfeeding in medieval Persian literature: Hakim Esmail Jorjani (1042-1137 AD) and the Treasure of King Khwarazm: A Review. Life Sci J 2013; 10: 115-120.
27. World Health Organization, Health Topics, Breastfeeding. <http://www.who.int/topics/breastfeeding/en/>. Erişim: 26 Haziran 2013.
28. Kur‘ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî, hazırlayanlar: Karaman H, Özek A, Dönmez İK, Çağrıncı M, Gümüş S, Turgut A, İkinci baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997: 36, 503.
29. Daremberg Ch, de La Martinière Br. Hippocrate’ın Aphorismaları, Türkçesini hazırlayan: Uzluk FN. İçinde: Hippokrate’ın ve Salerno Tıp Okulunun Aphorismaları. Ankara: Ankara Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1962: 53.
30. Hippocratic Writings, translated by Adams F. In: Hutchins RM (ed). Great Books of the Western World, 10. Hippocrates, Galen. Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1952: 135.
31. Bayat AH. Tıp Tarihi. İzmir: Sade Matbaa, 2003: 130-131, 138-139, 161-162.
32. Ünver AS. Kanunu ilk def’a Türkçeye çeviren Tokatlı hekim Mustafa Efendi ve tercemesi. İçinde: Büyük Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler, 2. Baskı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009: 367-376.
33. İhsanoğlu E (ed). Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Kataloğu, Hazırlayanlar: Şeşen R, Akpınar C, İzgi C. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1984: 62-66, 73, 179-182.

Ek-1

beşinci makâle eḫfâl terbiyesinin tedbiri zikrindedir ve bu makâle sekiz bâbdır

evvelkî bâb oğlancıkların göbегin kesmenin ve yumanın ve ovmanın uyutmanın tedbiri beyânındadır

tıfl ki anadan ayrıldı fî‘l-hâl dört barmağ mikdârı göbегinden yukarı keseler ve göbегini bir laṭîf bükülmüş yumşak yün riştesiyle ortasını bağlayalar eyü bağlayışla ki ağrımaya ve bir bezi zeyt yağıyla çerb ideler anın göbегi üzerine koyalar ve dirler ki zerd-çübe ve demü‘l-aḥaveyn ve enzerüt ve kemmün ve uşne ve mürr²⁰ her birinden berâber dögeler ve tıflın göbегi üzre saçalar ve anıñçün ki ne havâ ve ne hîc bir nesne ki anın veḫâmı ḥaşin ola ol tıfla dokunmuş her nesne aña iri gelür ve havâdan burüdet bulur muḳaddemâ anın tedbîrin itmek gerek ki derisi bek ola tâ libâs ve hırka aña ḥuşûnet itmeye ve tedbîrin gâyet eyüsi bu bâbda olur ki anı tîz bir raḳîḳ tuzlu şuyula ki ısıcak ola şöyle ki bedeninin derisi ḥazz eyleye yuyalar ve komayalar ki ol şu gözine ve yüzine ve ağzına irişe ve eger bu tuzlu şu icine azacıḳ şâdene ve summâḳ ve kuşt ve ḥulbe ṭabḥ itmişler ola cümlesini yâ ol ki müyesser ola gâyet eyüdü ve anın ‘aḳabince ılıcak tatlu ve tuzsuz şuyula yuyalar ve eger anın derisi katı âlûde ola ve ol yumağla pāk olmaya yine bir def’a daḫı bu tuzlu şuyula yuyalar ve bârid havâdan ḥıfz ideler ve her gün anın yüzini âhestelikle pāk ideler ve elini ve ayağını ve anın bendüḳşâdlarını debredeler ve çekeler ve bendüḳşâdlarda ve boynun ṭolayı yanında ve budunun dibinde mürd ve kızıl gül ki olmuş ola saçalar her gün ve küçük barmağla anın maḳ‘adına dağdağa vireler tâ acıla ve eger şıfl varsa def’ ideler ve her vaḳt ki anı bağlamak dileyeler anın endâmlarının her birini ol şeklle ki gereklüdür ṭoğrulmalar ahestelikle ve gözünü ḥarîrle sileler ve anın meşânesi üzre barmağ koyalar ki eger bevli varsa taşra çıka ve anı bir evde yaturalar ki katı aydınlık olmaya ve her şabâḥ ki bildiler ki aḫşam virdikleri süd ḥazm olmuşdur anı tatlu ılıcak şuyula yuyalar andan yağla çerb ideler erkegi tâ dört aya degin tâze yağla çerb ideler ve dişiyi tâ iki aya degin benefşe yağıyla ve her vaḳt ki uyudalar anın bişigini ahestelikle debredeler ve eyü nağme şadâsiyle âvâz ideler tâ ki uykuya vara

ikinci bâb üçüncü kitabın beşinci makâlesinden emzirmenin ve süd virmenin tedbîrindedir

eger bu sebep olmaya ki ananın südi fâsid olmuş ola hîc kimsenin südi ana südinden enfâ‘ degildir lâkin

²⁰ Farsça metinde “mürd”.

bir هفته یا داہی ziyāde ol deñlü ki ana toğurmak rencinden²¹ ve ol sū'u'l-mizācdan ki andan renc²² tevellüd ider asāyış bula eger bir āhir kimesne emzire şavāb olur ve ana tā ol güne degin ki sūd virse gerekdir her gün kendünün sūdini şağa ve dōke ve bir günde iki def'a yā üç def'a emzireler ve muḳaddemā azacıḳ azacıḳ vireler tā tadrīcle sūd icmege gire ve sūd virmezden muḳaddem bir ḳatre 'asel yā cūlāb anıñ ağızına tamladalar ḥuşūşā şabah ve ḥuşūşā evvel def'ada ve bir kerede eyitdiler evvelki günde yumşak şeker şır-i revḡan ile vireler ve her-bār ki sūd vireler muḳaddemā iki üç def'a meme ucunu ovalar ve sūdi iḥrāc ideler andan meme ucunu tıflıñ ağızına şokalar ḥuşūşā şabah ve ḥuşūşā ki sūd eyü olmaya ve āhir dāye ile girmeye ve meme azacıḳ azacıḳ şıklar tā aña sūd emmesinde yardım ola tā emmek kuvvetinden geñizi ve boğazı veca'lu olmaya ve azacıḳ ağlamak andan muḳaddem ki emzireler gāh gāh nāfi'dir ve her vakt ki tamām uyumuş ola ve sūd hażm olmuş ola bişigini bir miḳdār debredeler andan bişigden taşra çıkaralar ve yuyalar ve yağ süreler ve yine bişige koyalar ve emzireler ve bir def'a daḥi bişigini bir miḳdār debredeler lākin evvelki debretmek soñrāğından ḳavī gerek ve ikinci debretme āhestereg ve azırağ tā ol evvelkisi riyāzet yerine ola ve fażlalar anıñ bedeninden def' ola ve iki yıldan ziyāde emzirmeyeler

üçüncü bāb üçüncü kitabıñ bişinci maḳālesinden dāye ihtiyār eylemeniñ beyānındadır

dāyeniñ ömri yigirmi biş yıl ile otuz biş yıl mābeyni gerek ve levni eyü ve gögsi vāsi' ve 'ākıl ve ḥuyı eyü ve semüzlük ve lāğarlikde mutavassıṭ gerek ve anıñ semüzlüğü etden gerek yağdan gerekmez ve memeleri büyüklük ve küçüklükde ve yumşaklık ve beklikde mu'tedil gerek ve anıñ toğurmasından tā dāyeliği zemānına degin kırk gün yā iki ay gecmek gerek ve anıñ oğlancığı erkek gerek ve oğlancığı düşüd gerekmez ve sūdi hoş rāyihālu ve hoş ta'm ve aḳ gerek ve sūdiñ kıvāmı mu'tedil gerek şöyle ki anıñ bir ḳatresi tırnāk²³ üstüne tura ne ḳatı ḡalīz gerek ve ne ḳatı raḳīḳ ve dāyeliği rüzḡarında cimā'dan dūr olmak gerek anıñçün ki cimā' hareketi sebebi ile ol sūd māyesi rahme meyl ider ve sūd fāsīd ve ḳarışuḳ olur ve eger ḥāmīle olursa āhir dāye tedbiriñ itmek gerek

dördüncü bāb üçüncü kitabıñ bişinci maḳālesinden dāye sūdiniñ eyüliḡi ve yaramazlıḡı ve azlıḡı ve çoḡlıḡı ve dāyeniñ tedbiri beyānındadır

dāye her şabāḥ tatlu ılıcaḳ şuyıla ḡasıl ide ve eger ḥammāma girerse daḥi yegdir ve çün ḥammāmdan çıḳa elini ve ayağını ve arḳa ve gögsünü mu'tedil ovmaḡla ova ve anıñ ta'āmı bir yimek gerek ki andan eyü ḳan tevellüd ide fe-ammā eger anıñ sūdi ḡalīz ola anıñçün buzūrī sikencübīn düzeler pūdene ve sa'terden her şabāḥ andan bir şerbet ice ve her ḳac günde bir miḳdār tuzlu balıḳ yiye azacıḳ turbla ve eger şibitt şuyıyla ve sikencübīn ile ḳay idebilirse eyleye ve eger dāyeniñ mizācı ḥārr ola sāde sikencübīn yiye ve raḳīḳ şarāb nāfi'dir ve eger sikencübīn ve şarāb birbirine maḡlūṭ ice şavābdır ve eger sūd raḳīḳ olursa ḡalīz ḡıdālar yiye buzağı etiyle herīse gibi ve birinc yā²⁴ buḡday ki sūdle bişmiş ola ve tatlu şarāb ve eger sūdi az olursa ve mizācı ḥārr ola bārid u raṭb ḡıdālar yiye ve eger mizācı bārid olursa noḡūd āb yiye ve ḳalye-i āb-gāme ile bir ḥaşvdır ki sūdi arturur buḡday keşki ve arpa keşki her birinden yarımşar bir direm bādyān toḡmı ile ve üç direm aḳ ḥaşḥāş taze sūdle bişüreler ve eger degirmende bügenilmiş döḡülmüş küncüd şarāb içine yuyalar ve şıklar ve ol şarābı ice sūdini artur ve eger bir vaḳıyye miḳdārı inek yağı şarābla ḳarışdıralar ve ice bu fi'li ider ve ḥavıc toḡmı ve bādyān toḡmı ve şibitt ve küzber²⁵ daḥi bu bābda eyüdü ve eger sūdün rāyihāsı nā-ḥoş ola reyḥānī şarāb ice ve zerd-ālūyi²⁶ kişte-i Pārsī ve kenger ve her nesne ki 'araḳ rāyihāsını ḥoş ider ve ağız rāyihāsıçün bu bābda nāfi'dir ve ḳarābādinde yād olunsā gerekdir ve eger bir 'avret ola ki anıñ sūdi çoḡ ola ve dileyi ki men' oluna buḡday unı ve baḳla unı gül yağıyla ve gül şuyıla yoḡuralar ve meme üzerine zimād ideler ve mürdā-sengi gül yağıyla ezeler ve tılā ideler ve eger ḳatı maḥrūr olursa ispaḡul lu'ābiyla tılā ideler ve ḳuzı pacası merçimek ile ve azacıḳ kemmūnla ṭabḥ ideler ve yiye sūdi men' ider ve her vakt ki bu tılālardan bir nesne isti'māl itse gerek evvelā memesini südden ḥālī ide tā anda bağlanmaya ve rīş olmaya kemmūn ve sedāb sūdi alıḳor

bişinci bāb üçüncü kitabıñ bişinci maḳālesinden oḡlanı südden vazḡeçirmeniñ tedbiri beyānındadır

tābistān faşlında oḡlanı südden kesmek yaramaz meger bir zārūrī sebeble ve eger men' olıcaḳ olursa her sā'at ḥıyār şuyı ve ḳabak şuyı ve ḥurfa şuyı ve ol nesneler ki 'aṭaşı teskīn ider virmek ve vaḳtleriñ ḡāyet eyüsi bu mühimm içün faşl-ı bahārdır ba'dehu ḥazān yā ḳış faşlı ve tadrīc ile südden vaz getürmek gerek ve evvelā bu ḥasvlar sūdle ḳarışdırıḳ ve sūd

²¹ Metinde "rahminden" olarak yazılı olup, Farsça metne göre "rencinden" olarak düzeltilmiştir.

²² Metinde "rīḥ" olarak yazılı olup, Farsça metne göre "renc" olarak düzeltilmiştir.

²³ Metinde "tiryāk" olarak yazılı olup, Farsça metne göre "tırnāk" olarak düzeltilmiştir.

²⁴ Metinde "tā" olarak yazılı olup, Farsça metne göre "yā" olarak düzeltilmiştir.

²⁵ Farsça metinde "cezer" yani "havuç".

²⁶ Metinde "zerd-ālū ve" olarak yazılı olup, Farsça metne göre "zerd-ālūyi" olarak düzeltilmiştir.

serîdini anıñ üzerine ve nîm-birişt yumurda südle karışdırıb vireler ba‘dehu südden men‘ ideler ve bu nesnelerle döndereler ve turâc gögsiyle ve tavuk biliciniñ gögsiyle ‘âdet ideler tâ tedricle ğıdâlara dâhil ideler

altıncı bâb üçüncü kitâbın bişinci maķâlesinden diş bitmesiniñ ‘ilâcında ve anıñ tedbiri beyânındadır

dişler bitmege ibtidâ idicek ol nesneler ki anı çok çeynemek gerek vormeyeler tâ dişleriñ mâddesi tahlille ĥarc olmaya ve diş dibiniñ eti üzerine tãvus²⁷ beynisi yâ tavuk yağını sürmek gerek tâ yumşana ve diş âsânlığa çıka ve benefşe yağı ılıcak suyla karışdırılar ve baş ve boyunu anıñla çerb ideler ve gâh gâh bir katre benefşe yağından ki nîm-germ ola anıñ kulağına tamladalar ve diş bitdiği vakt ishâl ve göz ağrısı ve kulak gicimesi ve dişler dibi etiniñ veremi ve boğaz veremi zühûra gelür ve her biriniñ ‘ilâcî âhîr bâbda zıkr olunmuşdur

yedinci bâb üçüncü kitâbın bişinci maķâlesinden ol ĥastalıklar ‘ilâcî beyânındadır ki etfâle vâķi’ olur

her ĥastalık ki etfâlde zühûra gelür evvelâ dâye ĥâline ve südiniñ ĥâline nazar ideler eger anıñ sebebi dâye ĥâli ve süd yaramazlığı olursa evvelâ anıñ tedbîrin ideler andan oğlan ‘ilâcına meşğûl olalar ve Buķrâtı Fuşûl kitâbında eydür **diş dibiniñ eti veremi** üzerine âhestelikke barmaķ koyalar ve benefşe yağı yâ zeyt yağı yâ bâbüne yağı yâ şibitt yağı engubîn ile birbirine karışdırılar ve tılâ ideler **ishâl** her kaçan ki diş bitdiği zemânda ishâl zühûra gele ‘ilâca meşğûl olmaķ gerek eger ĥaddin tecävûz iderse kemmûn ve anîsûn ve kerefs toĥmı ısıdalar bir kadeĥe içinde ideler ve anıñ karnı üstüne koyalar yâ soyulmuş taru sirke ile bişüreler ve anıñ karnı üstüne zımâd ideler yâ kemmûn²⁸ ve kızıl gülî döğeler ve sirke ile yoğuralar ve tılâ ideler ve eger ĥâcet olursa nişf dâng miķdârı yâ bir dâng tãvşanıñ penîr mâyesini bârid şuda ĥall ideler ve vireler ve bir gün süd vormeyeler anıñçün ki mümkündür ki süd anıñ ma‘desinde penîr mâyesi kuvveti sebebi ile bağlana süd yerine yumurda ki nîm-birişt ola vireler ve eger pisteden yâ etmegiñ içinden ĥasv ideler şavâb olur **tab’ pekligi** içün ve her kaçan ki anıñ tab’ı bekine şıgır ödini göbegi üzerine tılâ ideler ve karnını ısıcak şı ve yağla karışdırıb süreler âhestelikke ve şekerden ve tuzdan şâflar koyalar ve şıçanıñ tersi nâfi‘ şâfdır bu bâbda **teşennüc** ekşer semüz etfâle vâķi’ olur ĥuşuşâ eger tab’ı yâbis ola ve diş biticek vaktde daĥı düşer anıñ endâmlarını ve bendlerini süsen yağıyla yâ şibitt yağıyla nîm-

germ çerb ideler ve tab’ yumşatmasınıñ tedbîrin ideler eger zann olunursa ki yubüsetdendir ılıcak benefşe yağını başına süreler endâmlarını anıñ çerb ideler **öksürük ve zukâm** ĥarr şuyı anıñ başına çok dökeler ve keşîrâ ve ayva çekirdegi ve bādâm içi döğeler ve cülâbla yoğuralar ve azacıķ azacıķ vireler ve eger mertûb ola âhestelikke barmaģı dili dibine uralar ki kay ide **âvâzda ĥarĥara** kettân toĥmını degirmende döğeler ve ‘asel ile yoğuralar ve azacıķ azacıķ vireler ve nîm-germ mâ’ü’l-‘asel katre katre anıñ ağzına tamladalar ve iki kulağıniñ dibini zeyt yağıyla çerb ideler ve sa’y eyleyeler ki kay ide **‘atşe** kuru bâdrûcî ezeler ve anıñ burnına üfüreler **ağzda kabarcıklar olmaķ** bu üç dürlü olur kızıl ve aķ ve siyâh ammâ eger kızıl olursa benefşe ve kızıl gül ki süde ya’nî döğülmüş ola kifâyet ider ve eger summâķ ve kızıl gül ve kuru kişnîz her birinden bir cüzv za‘ferân nişf cüz ve döğülmüş ve elenmiş mûm-revġan içinde ki gül yağı ve şâfi mûmdan itmişler ola yoğuralar ve tılâ ideler ve eger şarâbla ĥarbaķ yaykayalar ve azacıķ aña vireler nef’i vardır ve ġüre şarâbı katı nâfi‘dir ve ‘ades unı ve tabâşir ve kuru kişnîz biryân olunmuş ve azacıķ kâfûr anıñ ağzına şaçalar ve süd vormeyeler ve süd yerine bir ĥasv vireler keşķ-âb ve bādâm yağından ve eger aķ olursa âb-gâme²⁹ ile yuyalar ve mâ’ü’l-‘asel daĥı katı muvâfıķdır yâ ġülnâr ve enâr kabı ve summâķ ve zerd-çûbe³⁰ cümlesini ezeler ve sepeler ve oğlanı el üstünde başını öñüne dutalar tâ lu‘âb anıñ ağzından gide ve dârû boğazına aşığa inmeye ve eger mâzû ve kızıl gül her birinden bir cüzv za‘ferân nişf cüzv mûm-revġan ile yoğuralar ve tılâ ideler nâfi‘dir ve eger mûm-revġan ‘ivâzında ‘asel ideler şavâbdır ve eger siyâh olursa ĥalâş az vâķi’ olur ve helâķ ĥavfı var anı ‘inebü’s-sa‘leb şuyıla ve yaş kişnîz şuyıla mûm-revġan ile ĥâvan içinde ezeler tâ merhem gibi ola ve tılâ ideler ve eger bu ĥarĥalar dil dibinde ve diş olursa tuzlu balığı yaķalar ve anıñ külini şaçalar **kulaķdan çirk ve murdârlıķ sürülmek** azacıķ şebb-i yemânî yâ za‘ferân yâ naţrûn dutalar ve üzüm şarâbıyla ve ‘asel ile ĥalt ideler ve yoğuralar ve yünnden bir fetîle anıñla ısladalar ve kulaķ içine koyalar nâfi‘ olur ve eger **ruţûbet gelmek ile kulaķ ağrıya** şiyâf-ı ebyaź ‘avretler südiyle ezeler ve içirisüne tamladalar ve bu şiyâf mu‘âlecât kitâbında göz ağrısı ‘ilâcında zıkr olunmuşdur ve nîm-germ gül yağını kulaģa tamlatmaķ nâfi‘dir ve eger **veca’ rîĥlardan olursa** ĥuzaż ve sa‘ter ve mürr ve ebhel ve taberzed tuz yağ içinde kaynadalar ve tamladalar

²⁷ Farsça metinde “ĥargûş” yani “tavşan”.

²⁸ Metinde “lemûn” olarak yazılı olup, Farsça metinde “zîre” yani “kimyon” yazılı olduģu için “kemmûn” olarak düzeltilerek yazılmıştır.

²⁹ Metinde “âb-gâ” olarak yazılı olup, Farsça metne göre “âb-gâme” olarak düzeltilmiştir.

³⁰ Metinde “zer-çûbe” olarak yazılı olup, Farsça metne göre “zerd-çûbe” olarak düzeltilmiştir.

tişnegi bu bir ‘illetdir ki buña hūṣā dirler ve ol bir veremdir ki hārr ki mağziñ gūṣāsında zuhūra gelür ve bu ‘illetiñ nişānı budur ki mağziñ maḥalli aṣāğa oturuşmuşreg ola ve veca’ göze ve ḥalka ine ve göz ve cümle beden şarara başı yaş kabaḳ yonalar ve ḥıyār ve ‘inebü’s-sa’leb ile ve baḳlatü’l-ḥımḳā şuyı ve yaş kişnīz şuyı ve gül yağı ve bir kaç kaṭre sirke birbirine ḥalt ideler ve anıñ başına koyalar ve eger bu nesneleri bulamazlarsa tavuk yumurdasınıñ ağını gül yağıyla karışdırılar ve zımād ideler **gözde ağ olmak** ‘inebü’s-sa’leb şuyını içine çekeler **göz evi kalkmak** ḥuṣāzı südle ezeler ve gözüñ arkasına tılā ideler ve bābūne şuda ṭabḥ ideler ve anıñ başını ve gözünü anıñla yuyalar **göz kapağınıñ kalınlığı** bir ‘illetdir ki göz kapaqlarınıñ kenārları kalıñ olur yine ‘inebü’s-sa’leb şuyını çekeler eyü olur **karın burulmak** ılıcaḳ şu ve zeyt yağı azacık tuzla karışdırılar şıḡır kavuḳunda koyalar ve anıñ karnı üstüne koyalar **göbek taşra kalkmak** nān-ḥ’ah dögeler ve yumurdanıñ ağıyla yoğuralar ve tılā ideler **göbek veremi** mürdā-seng ve isfidāc ve ḥuṣāz ve şıyāf-ı māmīṣā yaş kişnīz şuyıyla ezeler ve tılā ideler **karın kurdı** eger kurd uzun ola anıñ karnına bir zımād ideler efsentīn-i rümī ve biring-i kābulī ve şıḡır ödi ve ḥanzal şaḥmından ve eger azacık şīḥ ḥurmāyla ve cevz-i hindī vireler revādır eger şīḥ şuyını südle karışdırılar ve vireler revādır eger kurd ufaḳ olursa şeftālū yaprağını ve çekirdeginiñ içini dögeler ve şāflar düzeler ve siyāḥ neḫle çerb ideler ve koyalar **mak’ad taşra çıkmak** māzū enār kabı ve mürd ve gülnār ve şebb-i yemānī şuda ṭabḥ ideler ve tıflı ol şu içinde oturdalar **burüdetden zahır** kemmūnı dögeler ve eski inek yağıyla yoğuralar ve bārid şu içinde ḥall ideler ve vireler ve bir dāne bütün şarımsaḳ şāf ideler **oḡlancıklar rīḥi** sa’ter ve cündübīdester ve kemmūnı berāber dögeler ve bir ḥabbe miḳdārı vireler **ma’de za’ıflığı** meybe şarābı vireler yā ayva şuyı bir miḳdār karanfil ve azacık sukker **fuvāk** bir ḥabbe vezni cündübīdester şu içinde tamām ḥall ideler ve vireler ve zaḥīriñ ‘ilācı ki yād olundu nef’i vardır **ḳay** pisteniñ üst kabı ki kemüḡi üstündedir ezeler ve elma şuyında yā ayva şuyunda vireler ve eger nıṣf dāng elenmiş karanfil ayva şuyıyla vireler nef’i vardır ve pūdene şarābı ve enār şarābı nāfi’dir ve eger ḥācet ola sukkerden ve şandal ve kızıl gül ve ḥām ‘ūd ve aḳāḳiyādan³¹ zımād düzeler ve anıñ ma’desi üzerine koyalar ve eger ḳay balḡam olursa azacık deştī pūdene na’nā’ şarābı içinde vireler **uykusuzluk** azacık aḳ ḥaṣḥāş ve anıñ toḥmı ve mārūl toḥmı şekerle dögeler ve vireler ve kabaḳ yağı yā benefşe yağı burnı üstüne süreler ve mārūl yağı daḡı bu bābda nef’i vardır ve dāyeye

bu nesnelerden vireler ve mārūldan ḳalye ideler **uykuda korkmak** dāyeye laṭīf ḡidālar vireler ve tıfla sūd virdikden soñra bir sā’at uyanık şaḳlayalar tā bir miḳdār anıñ fem-i ma’desinden aṣāğa ine andan uyudalar ve şabāḥ bir barmaḳ ‘asel anıñ aḡzına koyalar azacık kemmūnla ve sa’terle ve dāyeniñ daḡı ḡidāsına sa’ter ve kemmūn ve merzengūş dāḡil ideler ve oḡlancığa ma’cūn-ı ḡıyāṣī mā-i aşfer-i selīm azacık vireler **ḳarḡalar ve beşereler** mürd ve kızıl gül ve ilḡun budakları yaprağıla ve idḡır³² şuda ṭabḥ ideler ve o ḡālātı anıñla yuyalar ve öne rīş olur mürdā-seng ve isfidāc ve gül yağı ezeler ve tılā ideler **yereḳān** nīlūfer ve arpa keşki ve kabaḳ şuda ṭabḥ ideler ve anı ol şu içinde oturdalar ve anıñla yuyalar ve yağı andan ıraḡ eyleyeler ve dāyeye helīle maṭbūḡı vireler ve tıfla enār şuyı ve keşk-āb vireler ve ḥıyār şuyı ve ḥurfa toḥmı şuyı ṭabāşīrle ve eger ḥācet ola kāfūr ideler ve bīd şuyı ve ḥurfa yaprağı şuyı ve baḡ çubuḡı şuyı ve gül yağı sīne ve ma’desi üzerine koyalar ve eger ḥācet ola ki derleye yaş ḳamışı dögeler ve şıḳalar ve anıñ şuyını çekeler ve başınıñ ortasını ve ayaklarını anıñla ısladalar ve anı bir libāsla örteler tā derleye

sekizinci bāb üçünci kitabıñ bişinci maḳālesinden sūd emdikden soñra tıflı beslemeniñ tedbirı beyānındadır

tıflıñ nuṭḳa başlamasınıñ vaḳti gelicek anıñla ol sözler ki dil üzerine ḥafīf ola anı söyleyeler ve aña ögredeler ve eger ḡic söz söylemege başlaya her şabāḥ bir barmaḳ ‘asel diliniñ altına süreler bir miḳdār tuzla ve başını öñüne dutalar tā lu’āb iden gide ve ḡidālarda kemmūn ve sa’ter isti’māl ideler ve ol nesne ki buña beñzer ve ḡalīz ḡidāları andan dūr ideler ve anıñ ḡıyını ve anıñ ‘ādetini mülāḡaza ideler ve her nesneden ki aña ḡoş gelür ol nesne ki aña virmesi mümkündür ve anıñ öñüne ḳomaḡa yarar anıñ önüne getüreler ve vireler ve her nesne ki aña nā-ḡoş gelür önünden dūr ideler tā ḡıyı ḡoş ola ve anıñla muvāḡakat ideler tā ol daḡı muvāḡıḳ ola ve anı ḡazabdan ve ḡammdan şaḳlayalar ve ḳomayalar ki yüzün purtara tā kim ten-dürüst ḳala anıñçün ki şöyle ki bed mizāc sebebi ile ademiñ ḡulḳı döner bir āḡır ḡulḳ sebebi ile mizāc daḡı döner şöyle ki üçüncü maḳālede a’rāz-ı nefsanī tedbirinde yād olunmuşdur ve ḳomayalar ki çok ta’ām yimeḡi ‘ādet edine ve anıñ öñüne ta’āmı çok ḳomayalar ve azacık vireler tā gözi ṭola ve ḡöñli ṭoya ve bulanık şu ve ḡalīz ta’āmlar andan dūr ideler tā anıñ bögreğinde taş ve ḳum tevellūd itmeye ve her kaç günde bir miḳdār ḳavun çekirdeḡi ve ḡıyār toḥmı ve azacık bādyān

³¹ Metinde “aḳāḳnādan” olarak yazılı olup, Farsça metne göre “aḳāḳyādan” olarak düzeltilmiştir.

³² “ve idḡır” olarak geçen bu kısımda, “idḡır” kelimesinin anlamına araştırmalarımız sırasında ulaşamamıştır. Farsça metinde ise bu kelimenin geçtiği yerde “ḡurd” kelimesi bulunmaktadır ve “küçük” anlamına gelmektedir. Bu kelimenin önünde “ve” de bulunmamaktadır.

tohumı şekerle dögeler ve vireler ki yiye ve şabâh
ki uyğudan kalka şalivereler ki bir miqdâr oynaya
andan azacık ta‘âm vireler ve yine uyuya meşğûl
ideler ve hîc tıfla hîc bir vâktde şarâb vermeyeler
elbette ve tatlu hârr şudan gayrıla anı yumayalar
ve bârid şuyı andan dūr ideler anıñçün ki bârid şu
anıñ endāmını uzamadan alıkor

Ek-2. *Zahîre-i H'arezmşâhî*'nin Türkçe çeviri metninde geçen ve ilaç olarak kullanılan maddeler ile bazı ağırlık ölçüleri (Tablo hazırlanırken kelimelerin Türkçe karşılıkları *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'den²³ alınmıştır. İngilizce ve Latince karşılıklar ise *A Turkish and English Lexicon*'da saptanmıştır.²⁴ *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'te bulunmayan Türkçe karşılıklar ise, *İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü*'nden²⁵ elde edilmiştir. Bu kelimeler “*” ile işaretlenmiştir).

	Türkçe	İngilizce	Latince
âb-gāme		A kind of preparation of sour curds	
‘ades	Mercimek	The lentil	Ervum lens
aķākiyā	Akasya; aksalkım ağacı*	Tannin of the acacia	
anīsūn	Anason	Anise, aniseed	Pimpinella anisum
‘asel	Bal	Honey	
bābūne	Papatya	Camomile	Anthemis nobilis
bādām	Badem	The almond	
baķlatū'l-ħımķā	Semizotu		
benefşe	Menekşe	The violet	Viola odorata
bīd	Söğüt ağacı	Willow	Salix
biring-i kābulī		The fruit of emblica ribes or emblica officinalis	
cevz-i hindī	Hindistan cevizi	The cocoa-nut	Cocos nucifera
cündübīdeste	Kunduz hayası	Castor	Castoreum
dāng	Bir dirhem altıda biri		
demū'l-aķaveyn	Kardeşkanı	Dragon's blood	Calamus draco
direm	1. Akça, para. 2. Dirhem. 3. Gümüş para.	1. A silver coin of about two pence sterling value. 2. Silver coin. 3. Cash, money	
dirhem	1. Eski okkanın dörtyüzde biri. 2. Gümüş para	1. A drachm, of which four hundred make a Turkish Oke. 2. An ancient silver coin of about the value sixpence sterling. 3. Silver money.	
durrāc	Avrupa ve Asya'da bulunan keklik, çil, turaç*	The francolin	Tetrao francolinus
ebhel	Ardıç meyvesi, ardıç yemişi*	Juniper berries	
efsentīn	Pelin	Wormwood	Artemisia absinthium
enār	Nar	The pomegranate	Punica granatum
engübīn	Bal	Honey	
enzerūt		Sarcocolla	
gūre	Koruk; olmamış, ham üzüm	Green and unripe fruit; especially, unripe grapes.	
gūl-nār	Narçiçeği	The wild pomegranate	Punica granaticum
ħanzāl	Ebucehil karpuzu	Colocynth	Cucumis colocynthis
ħarbak	Çöpleme	The plant hellebore	Veratrum
ħasv	Yavan un çorbası, sulu yulaf lapası	The thinnest kind of gruel	
ħaşħaş	Haşhaş	The poppy	Papaver somniferum
helīle	Halīle	The fruit of emblica officinalis	Emblica officinalis
herīse	Keşkek yemeği	A kind of pottage of boiled wheat	
ħıyār	Hıyar	The cucumber	Cucumis sativus
ħulbe	Çemen otu*	Fenugreek	Trigonella foenumgraecum
ħurfā		A gathered crop of fruit, especially of dates.	

hurmâ	Hurma ağacının yemişi	The date, fruit of the date palm	
huzaż, hużuż		Lycium, an extract of certain plants of the barberry family	
‘inebü’s-sa‘leb	Tilki üzümü	1. Common nightshade.	1. Solanum nigrum
isfîdâc	Üstübeç	2. The gooseberry.	2. Ribes grossularia
ispağûl	Pire otu, boğa yaprağı, karnıyarık*	White lead, ceruse	
kâfûr	Kafur	The herb fleabane	Pulicaria vulgaris; ya da plantago psyllium, plantago ispaghula
qalye	Patlıcan, kabak gibi yemeklerin yağda kavrularak pişirilmiş	Camphor	
qaranfil	Karanfil	Fried food; a fry	
kemmûn	Kimyon	The clove	Caryophyllus aromaticus
kenger	1. Kenger, kengel, yaban enginarı.*	Cummin	Cuminum cyminum
kerefs	2. Enginar*	1. Cardoon.	1. Cynara cardunculus*
keşîrâ	Kereviz	2. The arthricoke.	2. Cynara scolymus
keşk	Zamk ağacı, kitre ağacı*	Celery	Apium graveolens
kettân	1. Keşkek.	Gum tragacanth	Astragalus*
kişnîz	2. Yoğurt kurusu, keş, kurut.	1. Dried sour curds.	
kuşt	Keten	2. A kind of husty puding.	
küncüd	Kişniş	Flax	Linum usitatissimum
küzbere	Susam	Coriander	Coriandrum sativum
mâmîşâ	Kişniş otu, kişniş	Three or four kinds of aromatic root; especially the Arabian costus	Costus arabicus
mârûl	Gelincik*	Sesame	Sesamum orientale
mâzû	Marul	Coriander	Coriandrum sativum
merzengüş	Mercanköşk, sıçankulağı [otu]	1. The red horn-poppy; or,	1. Glaucium phoenicium
mûrd	Mersin ağacı	2. The oriental poppy	2. Papaver orientale
mûm	Mum	The lettuce	Lactuca sativa
mürdâ-seng	Tabii kurşun oksidi	1. A nut-gall. 2. A gall-like cone.	
mûrr	Mür	Marjoram	Origanum
na‘nâ‘	Nane	The myrtle	Myrtus communis
nân-h’ah		Wax	
naṭrûn	1. Güherçile.	Litharge	
neft	2. Boraks	Myrrh	
nîlüfer	Neft yağı	Mint, especially garden mint and peppermint	Mentha, Mentha viridis, Mentha piperila
penîr	Nilüfer	The fragrant seeds of ptyoclis ajowan	Ptyoclis ajowan
piste	Peynir	Natron; impure native carbonate or borate of soda.	
pûdene	Fıstık	1. Rock oil, naphta.	
revğan	Yarpuz, habak, yaban fesleğeni, filiskin	2. 2. Spirit of turpentine.	
şandal	Yağ	The water-lily	Nymphaea cerulea
	Sandal ağacı	Cheese	
		The pistachio	Pistacia vera
		Penny royal	Mentha pulegia
		Oil or any oily substance; as, butter, grease, fat, etc.	
		Sandal wood	

sa‘ter	Zater	The herb savory	Satureja hortensis
sedāb	Sedefotu	Rue	Rula graveolens
sikencübīn	Bal ile sirke karışımı	Oxymel, vinegar with honey	
summāk	Sumak	Sumach	Rhus coriaria
sūsen	Susam	Any iridaceous plant, the iris, ixia, gladiolus etc.	
şādene	Kantaşı, üzerinde kırmızı lekeler olan bir çeşit kuvars, hematit*	The bloodstone, haematite	
şebb	Şap	Alum	
şeft-ālū	Şeftali	The peach	Amygdalus persica
şibitt	Dereotu, yabantırak*	Dill	Anethum graveolens
şih	Pelin	Wormwood	Artemisia
şir-i revgān	Şırlağan, susamyağı	Oil of sesame	
tabāşir		The siliceous concretion found in the nodes of the bamboo.	
taberzed	1. Nebat şekeri. 2. Kaya tuzu**	1. White sugar candy (cut with a hatchet). 2. Rock-salt.**	
taru/darı	Darı	Millet	
tāvus	Tavus	The peacock	Pavo cristatus
tūrāc	Sülüne benzer bir kuş		
turb	Turp	The radish	Raphanus sativus
uşne		A kind of tree moss	Muscus arboreus
vakıyye	Okka, dört yüz dirhemlik tartı.	1. An ounce. 2. A weight of forty dirhems.	
za‘ferān	Safran	Saffron	
zerd-ālū	Zerdali	The wild apricot	Prunus armeniaca
zerd-çūbe	Zerdeçal	Turmeric	Curcuma longa

Ek-3. *El-Kânûn fî't-Tıbb ve Zahîre-i H'arezmsâhî*'de yer alan çocuk hastalıkları başlıkları (*Kânûn*'da yer alan başlıklar çeviri eserlerden^{4,5,10} derlenmiştir. *Zahîre*'deki başlıklar ise Defterî'nin çevirisinden²¹ alınmıştır).

İbn Sînâ - <i>Kânûn</i>	Cürcânî - <i>Zahîre</i>	
Dişler çıkarken diş etinde olan şişler	Diş dibinin eti veremi	Gingivitis
İshal, özellikle dişer çıkarken	İshal	İshal
Kabızlık	Tab' bekliği	Kabızlık
Diş etlerinde olan yanıcı ağrı		
Kasılma, özellikle dişler çıkarken	Teşennüc	Konvülsiyon
Ciddi kasılma/Tetanos		Tetanos
Öksürük ve nezle	Öksürük ve zukâm	
Solunum zorluğu	Âvâzda harhara	Dispne
Ağızda olan kabarıklık/pamukçuk	Ağızda kabarcıklar olmak	Aftöz stomatit
Kulak akıntısı	Kulaktan çirk ve murdârlık sürülmek	
Rüzgâr ve nemden olan kulak ağrısı	Rutûbet gelmek ile kulak ağrıya, veca' rihlardan olursa	
Beyinde olan sıcak şişlik, 'utâs	Tişnegî	Ensefalit / Menenjit
Kafada su olması		Hidrosefali
Gözlerin şişmesi	Göz evi kalkmak	Konjunktivit
Çok ağlamaktan gözde/pupilde beyazlık olması	Gözde ag olmak	Keratit
Ağlamaktan göz kapağında yara olması	Göz kapağının kalınlığı	
Hummalar		
Karın ağrısı	Karın burulmak	Kolik
Aksırık	'Atse	
Vücutta olan sivilceler/ufak çıbanlar	Karhalar ve besreler	Fronkülozis

Çok ağlamaktan ya da başka yarılma sebepleriyle göbekte kabarıklık/şişme Göbekte şişlik, özellikle kesilme sırasında	Göbeği taşra kalkmak	Umbilikal herni
	Göbek veremi	Omfolit
Uykusuzluk	Uykusuzluk	Insomniya
Hıçkırık	Fuvâk	
Rahatsız edici/şiddetli kusma	Kay'	
Mide zayıflığı	Ma'de za'îflığı	
Uykuda görülen rüyalar korkmak	Uykuda korkmak	Kâbus görmek
Yemek borusu ile ağız arasında olan boğazda şişlik		Retrofaringeal apse?
Uykuda çok horlama		
Çocukların yeli	Oğlancıklar rîh	İnfanıl konvülsiyon
Makadın dışarı çıkması	Mak'ad taşra çıkmak	Prolapsus ani
Soğuktan olan dizanteri	Burûdetden zahîr	Dizanteri
Karında ortaya çıkan küçük kurtlar	Karın kurdu	
Uylukta olan pişik		İntertrigo
	Yerekân	İkter